

ПОНЯТТЯ, ВИДИ ТА СПОСОБИ

усунення колізій у конституційному праві

О. М. Пугачов

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач
кафедри теорії та історії держави і права
Полоцького державного університету, Республіка
Білорусь

У статті досліджуються інститут колізії в конституційному праві, сутність і причини появи колізій у правовій системі, вказуються способи і засоби їх вирішення.

Ключові слова: колізія, конституція, конкуренція, правова система, юридична конфліктологія, нормативний правовий акт.

В статье исследуются институт коллизии в конституционном праве, сущность и причины появления коллизий в правовой системе, указываются способы и средства их разрешения.

Ключевые слова: коллизия, конституция, конкуренция, правовая система, юридическая конфликтология, нормативный правовой акт.

In this paper the institute of conflict in constitutional law, the nature and causes of conflicts in the legal system are researched, the ways and means to resolve them are specified.

Keywords: conflict, constitution, competition, legal system, legal conflict studies, legal act.

Динамічно формується законодавство, і завдання, що стоять перед сучасною державою, зумовляють необхідність прикладних та наукових розробок проблем колізійного права – нового напрямку в юриспруденції. Правове реформування неможливе без всебічного аналізу цього явища, причин виникнення та механізмів вирішення юридичних колізій, становлення єдиного понятійного апарату колізійного права. Оскільки питанням внутрішньої узгодженості національного законодавства надається особливе значення, фактори колізійної властивості повинні бути під пильною увагою як теоретиків, так і галузевих фахівців.

Розвиток колізійних ідей та концепцій має давню історію, тому що конфлікти, суперечки й зіткнення в суспільстві існували у всі часи. Ще великі мислителі античності прагнули зрозуміти суперечності в світі і роль законів у їх подоланні, знайти адекватні засоби і способи їх запобігання й вирішення.

Проблеми створення належних законів, розробці як основоположних принципів, так і багатьох приватних питань встановлення та вдосконалення законодавства, присвячено твір Платона «Законои». Арістотель у своїй праці «Політика» піднімав принципи питання правотворчого процесу, що стосуються обережності у справі зміни законів та появи нових. У «Вибраних життєписах» Плутарх розповідає про досвід афінського законодавця Солона в тлумаченні законів, коли тому довелося роз'яснювати законодавчі тексти з огляду на їх заплутаності або, як би зараз сказали – колізійності.

У практичному сенсі для сучасних юристів велике значення має спадщина римських юристів. Наприклад, у «Дигестах» Юстиніана вирішується проблема законності в зв'язку з вирішенням питання про співвідношення різних джерел права.

У практиці римської юриспруденції виникало чимало колізійних ситуацій, з приводу цього були сформульовані правила їх дозволу. Більшість їх сприйнято всіма правовими системами романо-германського типу (в Білорусі вони знайшли відображення в Законі «Про нормативні правові акти Республіки Білорусь»). Сюди можна віднести: *lex posterior derogate prior* – пізніший закон скасовує попередній; *lex superior derogate legi interior* – закон вищої юридичної сили скасовує дію закону нижчої юридичної сили; *lex specialis derogate lege generali* – спеціальний закон скасовує дію загального закону.

Про неминучість і навіть природність юридичних колізій писав німецький вчений Г.-Ф.-В. Гегель у праці «Філософія права»: «Виникнення колізій при застосуванні законів, у вирішенні яких відіграє свою роль розум судді, абсолютно необхідне, тому що в протилежному випадку ведення справи набуло б абсолютно механічного характеру. Якщо деякі юристи дійшли думки, що покінчити з колізіями можна, поклавшись на розсуд суддів, то такий вихід значно гірший, тому що колізія також належить думці, мислячій свідомості і його діалектиці; рішення ж, прийняте тільки суддею, було б свавіллям» [1, с. 249]. Таким чином, видатний діалектик визнавав об'єктивний характер виникнення і прояви юридичних колізій.

Природа юридичного конфлікту в своїх глибинних характеристиках була розкрита найбільшим вченим XIX ст. Р. Ієрінгом у праці «Боротьба за право» [2]. Положення цієї книги актуальні й зараз. У ній йдеться про те, що право є метою і засобом, який законно захищає інтереси, і ці кошти використовуються в боротьбі проти неправди. Будь-яке право має бути видобуто боротьбою – і право народу, і право особи. Будь-яке правове положення зустрічається з протилежним становищем і повинно його знищити та захищати себе.

Підтримання такого порядку є не що інше з боку держави, як безперервна боротьба проти беззаконня, яке прагне його порушити. Розбіжність і протиборство приватних та загальних інтересів зберігається й відтворюється, хоча їх узгодженість («тотожність») є бажаними.

Характеристика колізійних норм і станів знайшла відображення в роботах багатьох дореволюційних юристів, серед яких необхідно відзначити М. М. Коркунова, А. І. Єлістратова, Є. М. Трубецького, Ф. В. Тарановського, Г. Ф. Шершеневича. Зокрема, Є. М. Трубецький у своїй «Енциклопедії права» викладає проблеми, пов'язані з належним застосуванням закону в колізійних ситуаціях: «В області державного права цілком панує територіальне начало: державне право кожної країни обумовлюється особливостями її політичного ладу; зрозуміло, що держава не може допустити на своїй території застосування чужого політичного закону. Так само територіальні й кримінальні закони. Кримінальне законодавство завжди тісно пов'язане з моральним світоглядом того чи іншого народу, чим і обумовлюється визнання чи невизнання тих чи інших діянь за злочин і встановлення законодавцем тих чи інших видів покарання. Але дія територіального начала піддається різним обмеженням у праві цивільному, так як саме тут деякі відступи від цього начала необхідні в інтересах міжнародного спілкування» [3, с. 148].

У роки існування радянської держави проблема юридичних колізій всередині країни досліджувалася головним чином через призму законності. Міжнародно-правовий та порівняльно-правовий аспекти майже не виділялися через закритість радянської системи, і лише міжнародне приватне право та його норми вивчалися досить детально. Серед вчених, які спеціально займалися проблемами колізійного права, слід зазначити М. Г. Алексан-

дрова, М. Т. Баймаханова, А. Ф. Дмитрієва, В. П. Звекова, М. О. Власенко, В. М. Кудрявцева, А. О. Тілле, Ю. О. Тихомирова, М. І. Матузова, Г. А. Лисаковського та ін. Підходи сучасних авторів будуть викладені в основній частині дослідження.

Створення ефективного, стабільного, внутрішньо узгодженого законодавства, що відповідає передовим міжнародним стандартам, стоїть на порядку денному будь-якої європейської держави. Наприклад, в Республіці Білорусь ще в 2000 р. був прийнятий Закон «Про нормативні правові акти Республіки Білорусь», що закріплює принципи положення дозволу колізій в системі права Білорусі. Але, як показав час, прийняття такого закону та подальше внесення до нього змін і доповнень не вирішили існуючі проблеми вирішення колізій, багато з яких залишилися незаченими і, отже, вимагають якнайшвидших досліджень і розробок. З нашої точки зору, будь-якій законодавчій новелі повинна передувати наукова аналітична складова, яка не була дотримана в процесі нормотворчої діяльності. Багато позицій вчених і практиків не є загальновизнаними, вимагає ретельного доопрацювання понятійний апарат колізійного права.

Для досягнення поставленої мети в нашій роботі вирішуються такі завдання:

1. Пояснити, чому проблема колізійності настільки актуальна на різних стадіях історичного розвитку, а також викласти еволюцію поглядів з цього питання.
2. Дати юридичну оцінку підходам білоруського законодавця крізь призму сучасних уявлень про досліджуване явище з урахуванням основних наукових розробок.
3. Показати особливості колізійного права і представити можливі основи класифікації юридичних колізій.
4. Виявити сутнісну природу юридичних колізій і вказати причини їх появи.
5. Розмежувати поняття «подолання колізій» і «усунення колізій», встановити

основні способи та механізми щодо вирішення юридичних колізій.

Латинський термін «*collisio*» в словниках іншомовних слів перекладається як зіткнення протилежних сил, прагнень чи інтересів [4, с. 307]. В юридичному сенсі найчастіше мається на увазі розбіжність між окремими нормативними правовими актами однієї держави чи протиріччя законів, судових рішень різних держав. Відповідно до статті 1 Закону Республіки Білорусь «Про нормативні правові акти Республіки Білорусь», колізія нормативних правових актів – це протиріччя (невідповідність) норм діючих нормативних правових актів, що регулюють одні й ті ж суспільні відносини. Крім того, у статтях 9 та 10 зазначеного Закону в якості термінів, які розкривають поняття колізії, використовуються слова «розбіжність» і «неузгодженість».

Аналіз наведеного визначення дозволяє говорити про те, що юридична колізія може мати місце за наявності трьох умов:

1. Повинно бути не менше двох нормативних правових актів.
2. Предметом регулювання цих актів є одні й ті ж суспільні відносини.
3. Норми актів повинні суперечити (не відповідати) один одному.

Такий підхід законодавця у визначенні колізій нормативно-правових актів не зовсім вдалий. По-перше, колізія юридичних норм може мати місце в самому нормативному правовому акті. По-друге, навіть якщо законодавець вирішує питання колізії лише в нормативній площині, то не слід було обмежуватися системою законодавства, оскільки колізії можуть виникати між нормами не тільки нормативних правових актів, а й інших джерел права (наприклад, закон – міжнародний договір).

У російській науці склалося ширше і системне розуміння цього явища, тобто традиційне трактування юридичної колізії як зіткнення норм не зникає, але з єдиної і універсальної стає лише одним з аспектів по-

няття. Іншими словами, поняття юридичної колізії розглядається як ключове для відображення всіх системних протиріч у праві. Саме такий підхід, на наш погляд, дозволяє глибше усвідомити сутність цього явища.

Займаючись цією проблемою, М. І. Магузов під юридичними колізіями розуміє «розбіжності або суперечності між окремими нормативними правовими актами, що регулюють одні й ті ж або суміжні суспільні відносини, а також протиріччя, що виникають в процесі правозастосування і здійснення компетентними органами і посадовими особами своїх повноважень» [5, с. 424]. У такому формулюванні вчений акцентує увагу на ту обставину, що предметом колізії можуть бути не тільки одні й ті ж (як це має місце в дефініції статті 1 Закону Республіки Білорусь «Про нормативні правові акти Республіки Білорусь»), а й суміжні суспільні відносини.

Ще більш об'ємне трактування юридичної колізії дає Ю. О. Тихомиров, згідно з яким «юридична колізія є протиріччя між існуючим правовим порядком і намірами і діями по його зміні, тобто відбувається свого роду порівняння цього зазіхання або з чинним правопорядком, або з принципами права» [6, с. 43]. Тут же вказаний автор зазначає, що юридична колізія може виражатися:

- а) в контрастних відмінностях правових поглядів і позицій, в праворозумінні;
- б) в зіткненні норм та актів усередині правової системи, як у галузевому, так і в федеративних аспектах;
- в) у неправомірних діях всередині механізму публічної влади, між державами та іншими інститутами й органами;
- г) в розбіжностях між нормами іноземних законодавств;
- г) в спорах між державами і суперечностях між нормами національного та міжнародного права.

Завдяки тому, що в російській науці ведеться спільна розробка проблем юридич-

ної конфліктології, активно розвивається і такий напрямок, як юридичні колізії і колісійне право в широкому сенсі. Більшість учених сходяться на думці, що колісійне право регулює такі незвичайні області, як спірні правовідносини в рамках національного права в межах порівняння національних правових систем, в рамках співвідношення національного та міжнародного права. Ю. О. Тихомиров підкреслює особливості колісійного права [6, с. 37]:

а) воно охоплює своїм впливом усі фази розвитку колізій і конфліктів;

б) гнучко регулює рухливі різні колісійні ситуації, які змінюють одна одну, створюючи тривалий правовий режим для їх перетворення;

в) колісійне регулювання поширюється на всі сфери державного життя, що означає використання всіх, які знаходяться в його арсеналі, засобів впливу різних галузей права.

У сфері конституційного права юридичні колізії, з урахуванням сказаного, можна поділити на сім груп:

1) колізії як контрастні відмінності правових поглядів і позицій, що проявляється в області праворозуміння;

2) колізії між нормативними правовими актами або окремими правовими нормами;

3) колізії між національним і міжнародним правом;

4) колізії в юридичній діяльності: різнобій в практиці реалізації одних і тих же приписів, різночитання при офіційному тлумаченні правових текстів, неузгодженість управлінських дій та ін. (див. також В. І. Павлова [7]);

5) колізії повноважень і статусів державних органів, посадових осіб;

6) колізії цілей мають місце тоді, коли в нормативних правових актах різних рівнів або різних органів закладаються суперечності один одному, а іноді взаємовиключні цільові установки;

7) окремо виділимо колізії в правотворчості, що виражається у виданні взаємо-

виключних актів, безсистемності і дублюванні норм.

Незважаючи на все представлене різноманіття видів юридичних колізій, обмежимося їх розглядом лише в нормативній площині, до чого націлює позиція законодавця, сформульована в ст. 1 Закону «Про нормативні правові акти Республіки Білорусь». Нами не заперечується значимість аналізу всього спектра колісійних проявів, проте це вже має, з нашої точки зору, безпосереднє відношення до окремого напрямку правової науки – юридичної конфліктології, де потрібні особливі політичні та соціологічні знання.

Масштабні перетворення в колишніх радянських республіках після розвалу СРСР зажадали докорінного оновлення правових систем. Це відбувається стосовно всіх галузей права, але особливо зачіпає сферу конституційного регулювання. На сьогодні для Білорусі дуже актуальна проблема забезпечення суворого співвідношення Конституції та поточного законодавства. Це пояснюється тим, що, по-перше, Основний Закон займає провідне місце в правовій системі, по-друге, він має найвищу юридичну силу, по-третє, Конституція виступає потужним правотворюючим фактором як в сенсі безпосередньої (прямої) дії її норм, так і завдяки нормативно-орієнтованому впливу на весь процес правотворчості, по-четверте, саме Конституція є головним нормативно-правовим критерієм тлумачення та застосування всіх юридичних актів.

Отже, дуже важливим є питання про критерії конституційності правових актів, адже в разі його ігнорування різко знижується роль Конституції як фактору оптимізації правової системи. На думку Ю. О. Тихомирова [6, с. 257], слід виділяти сім критеріїв відповідності правових актів Конституції:

а) відображення конституційних ідей і принципів;

б) правильне використання конституційних понять і термінів;

в) прийняття акта правомочним суб'єктом;
г) облік місця акта в правовій системі і вимог до його форми;

г) дотримання встановленої процедури підготовки, прийняття та набрання актом чинності;

д) кореляція змісту норм правового акта та відповідних норм Конституції;

е) стійке правозастосовне тлумачення і роз'яснення змісту правових норм.

Колізії в конституційному праві порожнені переважно власне Конституцією, що ґрунтується, як відомо, на протилежних принципах. Типовими прикладами конфліктності конституційних норм можна назвати: принципи світськості та свободи совісті (ст. 16 і ст. 31 Конституції Республіки Білорусь); співвідношення колективних та особистих прав (ст. 41 Конституції Республіки Білорусь); націоналізацію і право приватної власності (ст. 44 Конституції Республіки Білорусь); суверенітет держави і пріоритет загальновизначених принципів міжнародного права (ст. 1 та ст. 8 Конституції Республіки Білорусь); право на життя та застосування смертної кари (ст. 24 Конституції Республіки Білорусь) і т. п. Як не парадоксально звучить, але усі ці конфлікти становлять структурну характеристику Основного Закону Білорусі! Втім, така ж ситуація властива для конституційних основ всіх європейських держав.

Серед сучасних авторів найбільш глибоко опрацювання цієї проблеми здійснив російський вчений, доктор філософії А. Медушевський [8, с. 20-21]. Сенс його міркувань зводиться до того, що будучи вищою нормою, конституція прагне приміряти взаємно суперечливі принципи, зібрати воедино і узагальнити на найвищому рівні абстрактні фундаментальні норми різних галузей права. Проте кожна з галузей будується на підставі певного відповідного їй інтерпретаційного принципу, що дає цій галузі відому цілісність (напри-

клад, індивідуальна свобода в цивільному праві і публічний інтерес в адміністративному праві). Поставлені поряд в одному основному законі, ці принципи можуть бути узгоджені лише шляхом компромісу між ними. Конституція, отже, є актом, узагальнюючим на найвищому рівні різні правові принципи, але разом з тим кристалізуючим їх протиріччя. Вихід з цієї ситуації може бути знайдений через визначення порядку співіснування суперечливих норм і принципів, знаходження компромісу мінливого співвідношення суспільних інтересів та індивідуальних прав.

Як показує досвід розвитку західних демократій і багатьох постсоціалістичних держав, для подолання таких конфліктів є два типи рішень: по-перше, вирішення питання з точки зору встановлення ієрархії норм, а також встановлення критеріїв визначення цієї ієрархії, по-друге, шляхом інтерпретації, що надає суду (як правило, конституційному суду) певну владу «примиряти» суперечливі норми.

У Республіці Білорусь, слід визнати, обидва ці питання не знайшли належної відповіді, що можна пояснити також двома причинами. По-перше, чинна редакція Конституції Республіки Білорусь скасувала принцип верховенства закону, що не сприяє чіткому визначенню ієрархії норм. По-друге, Конституційний Суд Білорусі не наділений правом офіційного нормативного тлумачення Основного Закону (як це має місце в більшості європейських країн), що значно ускладнює можливість ефективного та оперативного тлумачення і роз'яснення спірних правових положень. Хоча багато вчених і практиків давно утвердилися в думці, що в зазначеному питанні дуже важливе значення (можна стверджувати, пріоритетне) має саме конституційне правосуддя.

Юридичні колізії, безумовно, ускладнюють роботу правової системи, можуть призвести до обмеження прав громадян,

створюють незручності в правозастосовній практиці, заважають доступу громадян до чинного законодавства. Відомо, що суперечливість і запутаність законодавства служать живильним середовищем для зловживань і корупції в системі державної влади. Більше того, двозначності і різночитання притаманні і Конституції Республіки Білорусь (ч. 4 ст. 74, п. 11 ст. 84, ч. 6 ст. 104, ч. 2 ст. 112, ч. 6 ст. 116 Конституції Республіки Білорусь та ін.).

Причинами появи та існування юридичних колізій можуть бути обставини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

До перших відносяться динамізм і мінливість регульованих правом суспільних відносин і, відповідно, відставання від реалій життя законодавства; «розбіжність і рухливість меж між правовою і неправовою сферами, їх розширення або звуження» [9, с. 409]; суперечливість самої практики громадських відносин.

Суб'єктивні причини обумовлені «людським фактором», тобто волею, свідомістю, розумом, інтелектом конкретних людей, причетних, у першу чергу, до нормотворчої діяльності. Близьким «супутником» юридичних колізій є, як можна помітити, прогалини в законодавстві.

На важливу обставину звертає увагу М. І. Матузов, коли пише про те, що «від колізій правових норм слід відрізняти їх конкуренцію, коли не суперечать між собою одна одній дві, три і більше норм, які регулюють одне і те саме коло споріднених суспільних відносин, тільки з різним ступенем конкретизації, деталізації, обсягу і т. д. Це, як правило, норми різної юридичної сили, рівня, які виходять від нерівнозначних правотворчих органів. У таких випадках норми дійсно ніби конкурують між собою, і в принципі це нормально. Негативним же і, безумовно, небажаним явищем виступають саме колізії, коли стикаються один з одним не просто не узгоджені, а нерідко взаємовиключ-

ні приписи» [9, с. 407]. З таким підходом не згоден О. Ф. Черданцев [10, с. 44], відзначаючи, зокрема, що по своїй суті колізія і конкуренція норм збігаються, причому конкуренція є лише окремим випадком колізії (зіткнення загальної та спеціальної норми), коли ці обидві норми претендують на регулювання одних і тих же ситуацій. Тому конкуренція не повинна протиставлятися колізії норм, і в цій своїй якості поняття конкуренції може займати певне місце в юридичній термінології.

Нами не випадково проводиться розмежування двох понять: «подолання колізій» і «усунення колізій». В обох випадках мова йде про «вирішення юридичних колізій», але при подоланні юридична колізія як така залишається, а суб'єкт лише застосовує певне правило, що дозволило йому одномоментно «розібратися» в неоднозначній ситуації. Усунення ж колізії означає, що уповноважений суб'єкт нормотворчої діяльності цю колізію ліквідував передбаченим законом способом.

Нині в правознавчій літературі висловлюються різні думки щодо способів і окремих інструментів усунення та подолання юридичних колізій, проте в загальній теорії права питання про взаємодію юридичних способів у процесі усунення та подолання колізій, незважаючи на свою актуальність, залишається практично не розкритим. Невирішена ця проблема і в науці конституційного права.

Як вважає російський учений В. В. Денисенко [11, с. 32], необхідною передумовою для цього є комплексний підхід і використання в зв'язку з цим нової правової категорії «механізм дозволу колізій правових актів», який (механізм) являє собою особливу підсистему механізму правового регулювання, в якій діють специфічні за своєю природою і функціям правові засоби, покликані забезпечити досягнення зазначених законодавцем цілей. Він приходить до висновку, що особливі влас-

тивості та завдання юридичних засобів, спрямованих на вирішення колізій в процесі правового регулювання, дозволяють говорити про наявність самостійного комплексу в рамках механізму правового регулювання.

У механізмі дозволу юридичних колізій особливе місце займають способи їх усунення. Вони застосовуються залежно від характеру колізії і відрізняються великою різноманітністю. Ю. О. Тихомиров вказує, що за предметом і характером спору, за ступенем напруженості відносин сторін і мірою їх власної участі у вирішенні протиріч можна розрізняти м'які процедури, нейтральні процедури, змішані і жорсткі процедури [6, с. 95].

Найбільш повний перелік способів вирішення колізій в юридичній літературі представлений М. І. Матузовим [9, с. 422], однак, з нашої точки зору, у цього автора не зовсім чітко поділені способи подолання та усунення колізій, до того ж багато з них не пояснюються. Це, по-перше. По-друге, представлені засоби, методи і процедури мають яскраво виражену специфіку російської правової системи, і багато з них непридатні в білоруських умовах (наприклад, усунення колізії через судовий або арбітражний розгляд може мати справу в Російській Федерації, але не в Республіці Білорусь, так як законодавство сусідньої держави передбачає здійснення нормоконтролю загальними та арбітражними судами, а в нашій країні ця функція покладена тільки на Конституційний Суд Республіки Білорусь).

Отже, в числі способів усунення юридичних колізій нами розглядаються такі: 1) тлумачення; 2) прийняття нового акта; 3) скасування старого; 4) внесення змін чи уточнень до чинного законодавства; 5) систематизація законодавства; 6) конституційне правосуддя.

Розглядаючи різні засоби вирішення колізій правових актів у рамках єдиної сис-

теми (механізму), В. В. Денисенко пропонує дослідити їх як ряд взаємопов'язаних елементів [11, с. 33].

1) юридичні засоби подолання колізій, що вступають в дію при реалізації норм права (нормативних актів) в суспільних відносинах;

2) правові засоби, що дозволяють колізії в процесі нормотворчості;

3) нормативне тлумачення права (найважливіший спосіб вирішення колізій правових актів);

4) правові засоби подолання розбіжностей (факультативний елемент).

Отже, можна зробити висновок, що механізм вирішення юридичних колізій – це система взаємодіючих правових засобів і процедур, спрямованих на їх подолання та усунення.

Цілком очевидно, що ідеальної системи права не існує, які б заходи не вживалися щодо забезпечення єдності та взаємодії її елементів. У ній неминуче з'являються протиріччя, які називаються юридичними колізіями. Вони можуть породжувати серйозні політичні конфлікти і конституційні кризи (Росія – 1993 р., Білорусь – 1996 р.), що призводить до дестабілізації суспільного життя і роботи державних органів. Тому в законодавстві будь-якої країни передбачені механізми вирішення юридичних колізій, і особливо важливе їх наявність і вміле використання у сфері конституційно-правового регулювання. Серед білоруських авторів наполегливо рекомендуємо звернутися до монографії Г. А. Лисаковського [12], тим більше що інших спеціальних розробок немає.

У будь-якому разі слід визнати, що попередження, локалізація та усунення колізійних ситуацій є самостійною задачею юридичної науки, законодавства і практики, і для конституційного права це має першорядне значення. Ми розглядали проблемні питання колізій у праві в таких працях: [13-16].

Список використаної літератури

1. *Гегель Г.-В.-Ф.* Философия права. Пер. с нем.: ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц. – М.: Мысль, 1990. – 524 [2] с., 1 л. портр. – (Филос. наследие).
2. *Иеринг Р.* Борьба за право. Пер. с нем. С. И. Ершова. – М.: ФЕНИКС, 1991. – 64 с.
3. *Трубецкой Е. Н.* Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. – СПб.: Издательство «ЛАНЬ», 1999. – 224 с.
4. Словарь иностранных слов. – М.: Государственное издательство иностранных национальных словарей, 1949. – 808 с.
5. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – 672 с.
6. *Тихомиров Ю. А.* Коллизионное право: Учеб. и научн.-практ. пособ. – М.: Издание г-на Тихомирова М. Ю., 2005. – 394 с.
7. *Павлов В. И.* Юридические конфликты: теоретико-методологические аспекты разрешения в процессе применения права: автореф. ... дисс. канд. юрид. наук: 12.00.01/ В. И. Павлов; Белорусский государственный университет. – Минск, 2005. – 21 с.
8. *Медушевский А.* Кельзеновская модель конституционного правосудия и изменение конституций в странах Восточной Европы / А. Медушевский // Конституционное правосудие в посткоммунистических странах: Сб. докл. – М.: Центр конституционных исследований МОНФ, 1999. – С.13-41.
9. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х т. Изд. 2-е. перераб. и доп. Отв. ред. проф. М. Н. Марченко. Т. 3. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2001. – 528 с.
10. *Черданцев А. Ф.* Толкование права и договора: Учеб. пособ. для вузов. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2003. – 381 с.
11. *Денисенко В. В.* Коллизии правовых актов: сущность и разрешение / В. В. Денисенко // Правоведение. – 2007. – №3. – С. 28-33.
12. *Лысаковский Г. А.* Проблемы коллизионного права / Лысаковский Г. А. – Минск: право и экономика, 2005. – 192 с.
13. Общая теория права: учеб.-метод. комплекс для студ. юрид. спец. / сост. и общ. ред. А. Н. Пугачева. – Новополоцк: ПГУ, 2007. – 424 с.
14. *Пугачев А. Н.* Конституционное право: учеб.-метод. комплекс для студентов юридических спец. В 3 ч. Ч.1. – В 2 кн. Кн. 1: Теоретические основы / А. Н. Пугачев, И. В. Вегера. – Новополоцк: ПГУ, 2009. – 364 с.
15. *Пугачев А. Н.* Судебный конституционный контроль: учеб.-метод. комплекс для магистрантов юрид. спец. / А. Н. Пугачев. – Новополоцк: ПГУ, 2009. – 388 с.
16. *Пугачев А. Н.* Правотворческий процесс: учеб.-метод. комплекс для студентов юридических специальностей / А. Н. Пугачев. – Новополоцк: ПГУ, 2010. – 388 с.